

PRACE GEOGRAFICZNE

zeszyt 172, 2023, 83–102

doi: 10.4467/20833113PG.23.016.19203

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Komisja Geograficzna, Polska Akademia Umiejętności

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYKORZYSTANIE ELEMENTÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO I TOŻSAMOŚCI LOKALNEJ A JAKOŚĆ PRZESTRZENI PUBLICZNEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH W POLSCE

Joanna Jamróz-Woźniak

The use of elements of cultural heritage and local identity and the quality of public spaces in rural areas in Poland

Abstract: The purpose of the study is to explore the relationship between the use of elements of cultural heritage and local identity and the quality of public space projects implemented in rural areas. The study, carried out on a sample of 231 investments cofinanced by the European Union for operations of the type 'Shaping public space' under the measure 'Basic services and village renewal in rural areas' covered by the Rural Development Programme for 2014–2020, showed that numerous generally accessible sports and leisure facilities are currently developed in Polish villages but usually result in the creation of spaces that are not particularly innovative, repeating existing solutions and not using local potentials and traditions. At the same time, the analysis of projects implemented under the above-mentioned programme confirmed that emphasising the local identity and heritage of a given place is associated with a more innovative approach to rural design and, as a result, may affect the holistic assessment and value of a given investment. The use of the *genius loci* element is a factor that significantly affects the value of public space, allows for the preservation of distinctiveness, and supports the development of individual villages in Poland. The results of the study suggest that drawing inspiration from and making reference to elements of cultural heritage and local identity may contribute to reversing the negative phenomena observed in the physiognomy of rural areas in recent years, such as the typification of architectural forms imposing universal unification, as well as distancing itself from local customs and place identity.

Keywords: genius loci, public space, rural areas, local identity, cultural heritage

Zarys treści: Celem pracy jest wskazanie powiązań między wykorzystaniem elementów dziedzictwa kulturowego i tożsamości lokalnej a jakością projektów przestrzeni publicznych realizowanych na terenach wiejskich. Badanie, przeprowadzone przez autorkę na próbie 231 inwestycji, które zostały dofinansowane ze środków Unii Europejskiej na operację pod nazwą „Kształtowanie przestrzeni publicznej”, w ramach działania „Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020, wykazało, że polska wieś jest miejscem rozwoju ogólnodostępnych funkcji sportowych i rekreacyjnych, jednak przeważnie w przestrzeniach o niskim stopniu innowacyjności, schematycznych oraz niewykorzystujących swoich lokalnych potencjałów i tradycji. Jednocześnie analiza projektów zrealizowanych w ramach Programu potwierdziła, że podkreślenie tożsamości lokalnej i historii danego miejsca jest związane z innowacyjnym podejściem do projektowania ruralistycznego, a w efekcie może oddziaływać na holistyczną ocenę i walory danej inwestycji. Wykorzystanie elementu *genius loci* stanowi czynnik, który w istotnym stopniu wpływa na wartość przestrzeni publicznej, pozwala na zachowanie odrębności oraz wspiera rozwój poszczególnych miejscowości w Polsce. Wyniki badania sugerują, że odwołanie do elementów dziedzictwa kulturowego i tożsamości lokalnej może przyczynić się do odwrócenia negatywnych zjawisk obserwowanych w fizjonomii obszarów wiejskich w ostatnich latach, takich jak typizacja form architektonicznych narzucająca powszechną unifikację, a także odcięcie od lokalnych zwyczajów i tożsamości miejsca.

Słowa kluczowe: genius loci, przestrzeń publiczna, obszary wiejskie, tożsamość lokalna, dziedzictwo kulturowe

Wyzwania związane z kształtowaniem przestrzeni publicznych na obszarach wiejskich

Pojęcie „przestrzeń publiczna” posiada wiele definicji i odnosi się do najróżniejszych form zagospodarowania przestrzennego. Zgodnie z Ustawą z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym jest to: „obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia i sprzyjający nawiązywaniu kontaktów społecznych ze względu na jego położenie oraz cechy funkcjonalno-przestrzenne”. Rodząca się świadomość potrzeb społecznych zmienia krajobraz polskich wsi, ich emancypacja zachodzi również w kwestii życia publicznego, które uzyskuje nowe ramy przestrzenne. Bardzo często wykreowane miejsca stają się miejskimi „kalkami”, jednak można wyróżnić także rozwiązania oryginalne i autentyczne. Od czasu wprowadzenia zmian ustrojowych w 1989 r. wskutek rozwoju społeczno-gospodarczego przestrzeń publiczna obszarów wiejskich jawi się jako rodzaj eksperymentu. Tłumaczy to wprowadzenie kategorii pojęciowej zarezerwowanej uprzednio jedynie dla miasta również do rozważań o wsi (Górka 2012). W kontekście obszarów wiejskich wyróżniane są trzy cechy, które powinny charakteryzować miejsca ogólnodostępne zaprojektowane zgodnie z dobrą praktyką. Należą do nich: witalność (na którą wpływa ilość użytkowników oraz częstotliwość użytkowania), różnorodność oraz

tożsamość lokalna. Zarówno mieszkańcy, jak i władze samorządowe powinni dążyć do kształtowania przestrzeni publicznych w taki sposób, aby jednocześnie zostały spełnione wszystkie powyższe kryteria (Soszyński i in. 2016).

Obszary wiejskie od początku istnienia były nośnikiem tradycji i wskaźnikiem odrębności kulturowej regionów, która niestety ulega współcześnie zacieraniu. Wyróżnikami w krajobrazie były liczne przydrożne krzyże, kapliczki i figury stawiane między innymi w centrum wsi, koło studni, w miejscach ważnych dla danej społeczności. Poza funkcją religijną stawały się pewnego rodzaju symbolem. Do ich budowy wykorzystywano lokalne materiały, takie jak drewno i kamień (Uruszczak i in. 2015). Należy także pamiętać o miejscowościach, które utraciły posiadane pierwotnie prawa miejskie. W ich strukturze zachowały się m. in. centralne rynki, które pozostały ośrodkiem życia publicznego do czasów obecnych. Forma przestrzeni publicznych na obszarach wiejskich od początku była zróżnicowana w zależności od regionu oraz odmiennych tradycji poszczególnych społeczności. Jej fizjonomia była również ściśle związana z historią, morfologią i charakterystycznym typem układu osadniczego. Badaczem i praktykiem, który w drugiej połowie XX w. poświęcił wiele uwagi analizie procesów osadniczych i przemian architektoniczno-krajobrazowych Jury Krakowsko-Częstochowskiej był Janusz Bogdanowski (1997). Jednym z najważniejszych wniosków wynikających z jego badań było zauważenie zanikania bogatych, różnorodnych wnętrz wsi w postaci placów, uliczek i zaułków. Jeszcze pół wieku wcześniej malownicze wnętrza poszczególnych miejscowości nadawały niemal każdej z nich odrębną, indywidualną postać. Można wówczas było bez problemu zidentyfikować wsie zgodnie z ich unikalną morfologią – tak jak w przypadku historycznych miasteczek i wyróżniających je rynków. Dodatkowo jakość wnętrz ruralistycznych akcentowały usytuowane w ich granicach wiekowe: drzewo, kapliczka, studnia, kopiec czy kościół. Bogdanowski (1997) postulował więc, iż w celu zachowania tradycyjnych krajobrazów wsi zawierających właśnie takie elementy, należy kształtować nowe przestrzenie w myśl zasady dobrej kontynuacji, czyli w oparciu o swojskie wyróżniki i wzorce.

Polska wieś od lat znajduje się w ciągłej transformacji, nasilonej przez zmiany ustrojowe zapoczątkowane w 1989 r. W tym okresie przemodelował się sposób spędzania wolnego czasu przez ludność wiejską oraz zakres jej potrzeb. Widoczne jest to nie tylko w architekturze prywatnych domów wypierających budynki gospodarcze, ale również w miejscach wspólnych, pełniących rolę przestrzeni publicznej (Tomecka, Korzeniowska 2017). Kolejnym impulsem dla przemian w fizjonomii wsi stała się suburbanizacja oraz imigracja ludności miejskiej w struktury podmiejskie. W rezultacie powielane ślepo wzorce miejskie doprowadzają do kreowania tzw. „mini-miast”, które w istocie nie stanowią przecież żadnej alternatywy dla życia miejskiego (Zegar 2016). W 2015 r. zaprezentowano wyniki *Raportu o jakości przestrzeni życia Polaków*, w tym przestrzeni publicznej na obszarach wiejskich. Zgodnie z jego treścią, na terenach wiejskich zaobserwowano następujące zjawiska (Wilczyński 2015):

- utratę materialnego dziedzictwa kulturowego i walorów terenów wiejskich, znaczące uszczuplenie zasobów przestrzeni (często przyrodniczych), a także zawłaszczanie przestrzeni w celach komercyjnych i prywatnych, ograniczanie swobodnego dostępu do przestrzeni otwartej oraz zatracenie miejsc widokowych;
- zmiany polegające na umiastowieniu, modernizacji, dywersyfikacji działalności gospodarczej odbywają się przede wszystkim w celu osiągnięcia wzrostu z pominięciem paradygmatu rewitalizacji i rozwoju wewnętrznego wsi. Ilościowy charakter zmian wiąże się z brakiem trwałości wypracowanych już pozytywnych wyników, a w konsekwencji może przyczynić się do ograniczenia rozwoju społeczno-gospodarczego całego państwa;
- podczas projektowania nowych przestrzeni kopiowane są wzorce miejskie, zapożyczone z założeń pałacowych oraz współczesnych nowobogackich rezydencji. W strukturze wsi brakuje prostoty oraz tradycyjnej symboliki nawiązującej do historii regionu.

Na podstawie wspomnianego raportu oraz istniejących badań wiejskich przestrzeni publicznych w Polsce można sformułować konkluzję o w przeważającej mierze chaotycznym i przypadkowym zagospodarowaniu ogólnodostępnych miejsc w polskich wsiach. Stosowane rozwiązania oceniane są jako tuzinkowe, powielające błędy kompozycyjne oraz nienawiązujące do tradycji kulturowych społeczności lokalnych (Tomecka, Korzeniowska 2017). Przestrzeń publiczna stanowi jednak element o kluczowym znaczeniu społecznym oraz przestrzennym w tkance wiejskiej. Jest miejscem integracji mieszkańców, często decyduje o wizerunku całej miejscowości przez swoją kompozycję i pełnione funkcje. Powinna więc tworzyć odpowiednie warunki do aktywności społecznych oraz zaspokajać potrzeby turystyczno-rekreacyjne (Czapiewska 2018). W związku z powyższym istotna jest wcześniejsza diagnoza oraz wysunięcie właściwych wniosków projektowych. Agnieszka Jaszczak (2019) wyróżnia cztery najważniejsze elementy procesu planowania przestrzeni publicznej w kontekście miejscowości wiejskich, do których należą:

- poprawa wizerunku wsi nazywana inaczej estetyzacją;
- dostosowanie projektów do rzeczywistych potrzeb oraz współpraca ekspertów z mieszkańcami;
- kreacja „mody na wiejskość” (ochrona tradycji lokalnych przy wdrażaniu współczesnych trendów);
- identyfikacja przestrzenna, zachowanie powiązań kompozycyjnych i materiałowych.

Wymienione wyżej wytyczne sugerują, że podczas projektowania przestrzeni publicznej bardzo ważne jest odwołanie się do elementów dziedzictwa kulturowego i tożsamości lokalnej. Istotną rolę zachowania wiejskiej tożsamości miejsc centralnych zauważono już w 1978 r. (Braun i in. 1978). Oparcie rozwoju na lokalnym kapitale materialnym (np. historyczne układy ruralistyczne czy architektura) oraz tradycyjnych wartościach niematerialnych wsi (m.in. regionalny folklor, wierzenia czy kuchnia),

wzmacnianie więzi mieszkańców wsi czy wykorzystanie jej wewnętrznego potencjału (zasobów lokalnych) do dalszego wzrostu są jednymi z ważniejszych założeń programu odnowy wsi, który z powodzeniem jest wdrażany w kolejnych miejscowościach Polski (Wolski, Sykała 2016). Odnowa wsi jest między innymi procesem kształtowania struktur wielofunkcyjnych w oparciu o współczesne uwarunkowania lokalne, regionalne i globalne, ale również dawne tradycje (Wójcik 2018). Najnowsze badania potwierdzają, że tradycja miejsca posiada formę, która jest widocznym elementem będącym efektem długiej ewolucji danego miejsca (z udziałem działań człowieka i sił natury), trwa w krajobrazie kulturowym oraz stanowi obraz ponadczasowych rozwiązań rozwoju przestrzennego. Zasoby form tradycji miejsca mogą być wykorzystane do polepszenia sytuacji gospodarczej wsi poprzez wzmocnienie jej atrakcyjności, a także do zwiększenia świadomości mieszkańców, którzy ostatecznie zapis lokalnej tradycji będą postrzegać jako podstawę dalszego rozwoju (Korzeniowska 2021). Należy wspomnieć również o roli, jaką pełnią przestrzenie publiczne w nawiązywaniu relacji oraz tworzeniu się więzi międzyludzkich. Wysokiej jakości przestrzenie publiczne mogą pozytywnie wpłynąć na poczucie przynależności do danej społeczności (Francis i in. 2012). Badania wykazują znaczny potencjał dziedzictwa kulturowego w zakresie zapewnienia miejsc spotkań, integracji i włączenia społecznego. Jego elementy są źródłem tożsamości, lokalnej dumy, a także inspiracją do wspólnych działań (Murzyn-Kupisz, Działek 2013). Wzmocnienie poczucia tożsamości lokalnej i odpowiedzialności wśród mieszkańców może stymulować społeczność do realizacji zadań na rzecz swojego otoczenia. Powyższy wniosek potwierdzają analizy przestrzeni wiejskich w gminie Krobia. Doprowadziły one do konkluzji, że przestrzenie publiczne powinny zachować swoją lokalną tożsamość. Jednocześnie większe zaangażowanie społeczne jest możliwe między innymi poprzez wyposażeń miejscowości w obszary „prospołeczne” (Micek, Staszewska 2019).

Dawid Soszyński i in. (2021) zwracają uwagę, że w obliczu intensywnie prowadzonych działań praktycznych związanych z rekultywacją przestrzeni publicznych w obszarach wiejskich, wciąż niewiele jest opracowań teoretycznych odnoszących się do tego zagadnienia. Ostatecznie samo pojęcie przestrzeni publicznej jest kojarzone przede wszystkim z miastem. Zauważalna jest więc wyraźna przewaga publikacji poruszających problematykę miejsc ogólnodostępnych w ujęciu miejskim (Górka 2012). Literatura naukowa pomija także wątek dziedzictwa kulturowego wsi w kontekście jakości przestrzeni publicznej. Monika Murzyn-Kupisz i in. (2022) wskazują na omawiane w polskich publikacjach naukowych wymiary oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój lokalny. Należą do nich między innymi: przyciąganie inwestorów i nowych mieszkańców, wpływ na atrakcyjność turystyczną oraz kształtowanie marki i wizerunku regionu czy ochronę środowiska przyrodniczego. Istniejące publikacje dotyczące obszarów wiejskich skupiają się z reguły na odnowieniu i adaptacji pojedynczych obiektów zabytkowych, turystycznych funkcjach

dziedzictwa lub wykorzystaniu dziedzictwa kulinarnego (Murzyn-Kupisz i in. 2022). Brakuje jednak odniesień do oddziaływania dziedzictwa kulturowego na jakość przestrzeni publicznych, które posiadają różnorodne, nie tylko turystyczne, funkcje – przede wszystkim służą podniesieniu jakości życia mieszkańców wsi.

Cel i metodologia opracowania

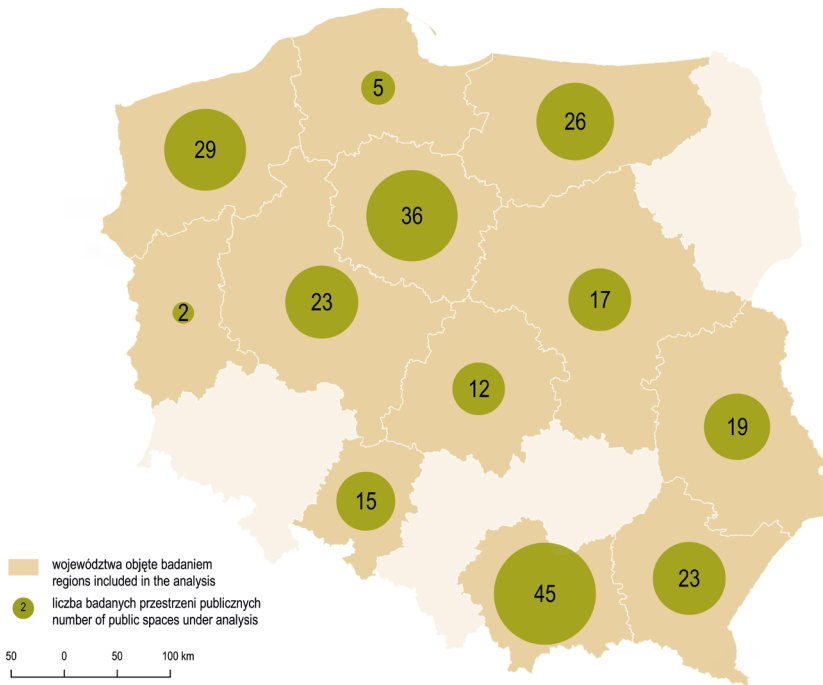
Celem artykułu jest odpowiedzenie na następujące pytania badawcze:

- Czy i w jakim stopniu wdrażane w ostatnich latach na obszarach wiejskich w Polsce przedsięwzięcia związane z poprawą zagospodarowania przestrzennego istniejących i wykreowaniem nowych przestrzeni publicznych uwzględniają odwołania do dziedzictwa kulturowego, tożsamości oraz *genus loci* miejscowości wiejskich?
- W jaki sposób uwzględnienie takich odwołań przekłada się na większą innowacyjność i lepszą jakość zagospodarowania takich przestrzeni?
- Jakie przykłady dobrych praktyk można zidentyfikować w tym zakresie?

Badanie obejmowało analizę projektów zagospodarowania przestrzeni publicznych zrealizowanych dzięki dofinansowaniu Unii Europejskiej, w ramach operacji „Kształtowanie przestrzeni publicznej”, wyszczególnionych dla poddziałania „Inwestycje w tworzenie, ulepszanie lub rozwijanie podstawowych usług lokalnych dla ludności wiejskiej, w tym rekreacji i kultury oraz powiązanej infrastruktury” objętego działaniem pod nazwą „Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2014–2020. Do wykonania analiz wykorzystano oprogramowanie Statistica 13.3. Badania empiryczne zostały przeprowadzone przez autorkę w okresie od października 2020 r. do czerwca 2021 r. Jedną z głównych konkluzji z przeprowadzonej analizy było wskazanie cech, które charakteryzują wysokie jakościowo projekty przestrzeni publicznych.

Listy przedsięwzięć, które uzyskały dofinansowanie zostały udostępnione w Biuletynie Informacji Publicznej poszczególnych województw. Analiza objęła następujące województwa: małopolskie, opolskie, podkarpackie, lubelskie, łódzkie, mazowieckie, wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie oraz pomorskie. Sumarycznie badaniu poddano 231 przestrzeni publicznych zlokalizowanych w 152 gminach. Najwięcej z nich należało do województwa małopolskiego (28 gmin), podkarpackiego (21 gmin) oraz kujawsko-pomorskiego (17 gmin). Najmniejsza liczba analizowanych przestrzeni publicznych mieściła się w gminach województwa lubuskiego (1 gmina) oraz pomorskiego (4 gminy) (ryc. 1).

W pierwszej kolejności przeprowadzono kwerendę publikacji oraz materiałów udostępnianych na portalach społecznościowych, a także w witrynach internetowych gmin, których wnioski o dofinansowanie inwestycji w przestrzeń publiczną zostały pozytywnie rozpatrzone. Do najczęstszych źródeł informacji należały umieszczane



Ryc. 1. Obszar badań wraz z liczbą inwestycji dotyczących przestrzeni publicznych na wsi zrealizowanych w poszczególnych województwach

Fig. 1. Research area along with the number of investments regarding public spaces in rural areas implemented in each voivodeship

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

w Biuletynach Informacji Publicznej ogłoszenia o przetargach na wykonanie danych przedsięwzięć zawierające szczegółowy opis planowanych prac oraz materiały z lokalnej prasy, np. reportaże z otwarcia oraz oddania do użytkowania danej przestrzeni publicznej. Artykuły zawierały także dane graficzne w postaci szkiców, projektów oraz zdjęć zrealizowanych inwestycji. Na podstawie analizy powyższych informacji przeprowadzono kategoryzację oraz ocenę badanych przestrzeni pod kątem następujących charakterystyk: rodzaj/funkcja przestrzeni publicznej, skala przedsięwzięcia, stopień innowacyjności (obrazujący jakość danej przestrzeni publicznej), występowanie elementu *genius loci* (nawiązanie do dziedzictwa kulturowego, tradycji miejsca, tożsamości lokalnej), przestrzeń nowo wykreowana.

W ramach niniejszego artykułu przedstawiono pogłębioną analizę trzech wybranych czynników, które są istotne dla omawianej problematyki badawczej. Należą do nich: rodzaj przestrzeni publicznej, występowanie elementu *genius loci* i stopień innowacyjności. Tabela 1 przedstawia wyróżnione kategorie oraz interpretację zastosowanych klasyfikacji. Ostatni etap prac polegał na zbadaniu wzajemnych zależności między czynnikami charakteryzującymi daną przestrzeń publiczną. Przeprowadzono analizę dokładnych tabeli dwudzielczych oraz skategoryzowanych histogramów.

Tab. 1. Czynniki charakteryzujące badane przestrzenie publiczne uwzględnione w analizie
Table 1. Factors characterizing the examined public spaces considered in the analysis

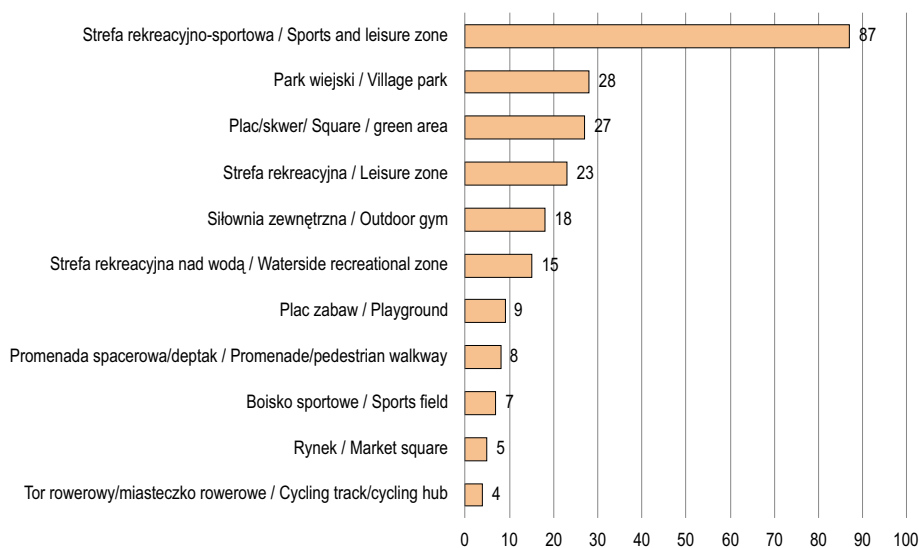
Czynnik Factor	Wyróżnione kategorie Distinguished categories	Interpretacja Interpretation
Rodzaj/Funkcja Type/Function	<ul style="list-style-type: none"> – strefa rekreacyjno-sportowa – strefa rekreacyjna – strefa rekreacyjna nad wodą – plac zabaw – siłownia zewnętrzna – boisko sportowe – plac/skwer – rynek – promenada spacerowa/deptak – park wiejski – tor rowerowy/miasteczko rowerowe 	<p>W celu analizy zależności między wybranymi czynnikami dokonano generalizacji zidentyfikowanych kategorii na podstawie połączenia następujących rodzajów:</p> <ul style="list-style-type: none"> – plac, skwer, rynek; – strefa rekreacyjna, plac zabaw, promenada spacerowa/deptak, strefa rekreacyjna nad wodą (strefa rekreacyjna); – boisko sportowe, siłownia zewnętrzna, tor rowerowy/miasteczko rowerowe (strefa sportowa). <p>Do strefy rekreacyjno-sportowej zaliczone zostały inwestycje polegające na budowie placu zabaw, siłowni zewnętrznych, a także dodatkowych elementów, takich jak altany, sceny plenerowe, boiska sportowe w jednym miejscu.</p> <p>Strefa rekreacyjna zawierała wymienioną wyżej infrastrukturę poza elementami sportowymi. Przestrzenie, które zostały do niej zaliczone, były budowane w celu organizacji imprez okolicznościowych, pełniły funkcję wypoczynkową oraz tworzyły miejsce do zabawy dla najmłodszych mieszkańców gmin.</p>
Stopień innowacyjności Level of innovativeness	<ul style="list-style-type: none"> – bardzo niski – niski – średni – wysoki – bardzo wysoki 	<p>Stopień innowacyjności podlegał ocenie na podstawie opisów oraz zdjęć projektowanych elementów. Do najniższych kategorii zaliczone zostały przestrzenie, które powielały najprostsze rozwiązania, nie posiadały niekonwencjonalnych pomysłów, wyróżniających je na tle pozostałych inwestycji. Najniższą notę otrzymywały place zabaw oraz siłownie zewnętrzne posiadające schematyczne urządzenia i obiekty o niskiej wartości estetycznej (plastikowe urządzenia na placach zabaw itd.).</p> <p>Na wyższy stopień innowacyjności wpływały: wybór mniej popularnych rodzajów przestrzeni publicznej, wykorzystanie w projekcie elementu innowacyjnego (np. ławki z wbudowanymi panelami fotowoltaicznymi), oryginalny projekt i kompozycja przestrzeni publicznej (profesjonalne podejście pod względem jakościowym i funkcjonalnym – co wiązało się z ogłoszonym wcześniej konkursem na opracowanie koncepcji projektowej oraz nagrodami dla zwycięzców).</p> <p>Najwyżej ocenione przestrzenie wyróżniały się zastosowaniem niepowtarzalnych rozwiązań, które posiadają potencjał, aby stać się wizytówką danej miejscowości oraz czynnikiem rozwoju całej gminy.</p>
Wiązanie odniesień do <i>genius loci</i> / Inclusion of references to <i>genius loci</i>	<ul style="list-style-type: none"> – tak – nie 	<p>Element <i>genius loci</i> wyróżniał przestrzenie publiczne, które w pewien sposób nawiązywały do unikatowości, tradycji czy historii danej miejscowości. Przejawiało się to między innymi umieszczeniem symbolu charakterystycznego dla danej jednostki w elementach małej architektury (np. herbu gminy), zawarciem w projekcie tablic informujących o historii danego miejsca. Założono, że element <i>genius loci</i> posiadają również przestrzenie publiczne zlokalizowane w miejscach historycznych, np. zabytkowych parkach.</p>

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Ukierunkowanie funkcjonalne oraz jakość inwestycji dotyczących przestrzeni publicznych a uwzględnianie w nich odniesień do dziedzictwa kulturowego i *genius loci*

Spośród wszystkich zrealizowanych inwestycji największy udział posiadały strefy rekreacyjno-sportowe. Stanowiły one 37,7% badanych przestrzeni publicznych. Na następnych pozycjach uplasowały się parki wiejskie (12,1%), place oraz skwery (11,7%), a także strefy rekreacyjne (10%). Strefy rekreacyjno-sportowe łączyły w swojej strukturze między innymi place zabaw, siłownie zewnętrzne i boiska, którym często towarzyszyły sceny plenerowe oraz altany. Należy podkreślić, że powyższe składowe pojawiały się również w wersjach autonomicznych, co sumarycznie wzmacnia przewagę danych funkcji w badanej puli przestrzeni publicznych. Analiza wykazała pojawianie się także innych przedsięwzięć, jednak miały one dużo mniejsze znaczenie. Sporadycznie decydowano się na budowę deptaków, promenad spacerowych, a także stref rekreacyjnych nad wodą. Do najrzadziej wybieranych rozwiązań należały: rynek oraz miasteczko rowerowe, których udział wyniósł odpowiednio 2,2% oraz 1,7%. Rozkład udziału poszczególnych rodzajów badanych przestrzeni publicznych przedstawia ryc. 2.



Ryc. 2. Struktura rodzajów badanych przestrzeni publicznych

Fig. 2. The structure of types of examined public spaces

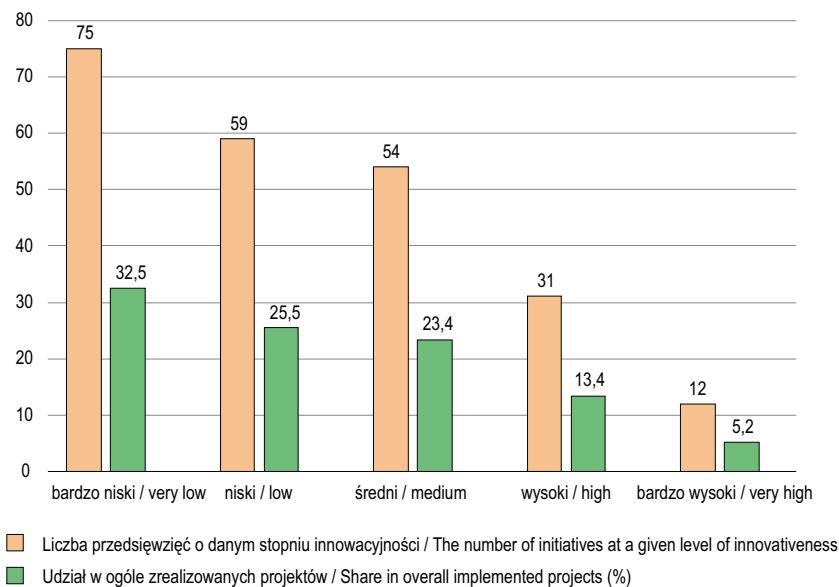
Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Zdecydowana większość inwestycji (81%) nie nawiązywała do tożsamości, tradycji czy historii danego miejsca w żadnej składowej projektu. Prawie jedną piątą (19%) badanych przedsięwzięć charakteryzowało jednak podkreślenie tożsamości wsi, m.in. przez zastosowanie symbolu w elementach małej architektury (np. herbu gminy) czy rewaloryzację przestrzeni zabytkowej, historycznie ważnej dla danej miejscowości.

Badane przestrzenie publiczne przeważnie charakteryzował bardzo niski oraz niski stopień innowacyjności (odpowiednio 32,5% oraz 25,5%). Stosunkowo wysoki udział posiadały również inwestycje ocenione na średnim poziomie (23,4%). W analizowanej puli najmniejszą grupę stanowiły obiekty o bardzo wysokim stopniu innowacyjności (5,2%). Strukturę przestrzeni publicznych w odniesieniu do ich stopnia innowacyjności przedstawia ryc. 3.

Analizując zależności występujące pomiędzy danymi zmiennymi w pierwszej kolejności zbadano powiązania poszczególnych czynników z rodzajem realizowanych przestrzeni publicznych. Element *genius loci* zawierało 19% inwestycji, najczęściej był on uwzględniany podczas projektowania parków wiejskich (7,8%) oraz placów, skwerów lub rynków (5,2%). Należy podkreślić, że w przypadku parków wiejskich



Ryc. 3. Stopień innowacyjności badanych przestrzeni publicznych a ich typ

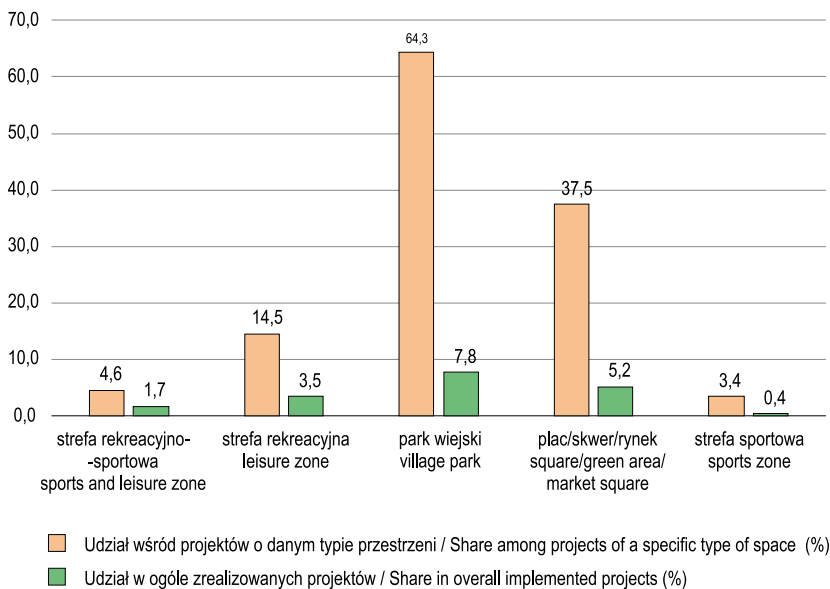
Fig. 3. Level of innovativeness of examined public spaces and their type

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

niemal dwukrotnie przeważała liczba obiektów posiadających wyróżnik nawiązujący do tradycji i historii danego miejsca. Najniższy udział takich przedsięwzięć występował w grupie strefy sportowe oraz strefy rekreacyjno-sportowe. Opisane wyżej zależności przedstawia ryc. 4.

Strefy rekreacyjno-sportowe oraz sportowe najczęściej posiadały bardzo niski (16,02%), niski (12,55%) oraz średni (5,63%) stopień innowacyjności. Strefy rekreacyjne charakteryzowały się najbardziej zróżnicowanym rozkładem badanej zmiennej, zbliżony udział posiadały przestrzenie publiczne o bardzo niskim, niskim, średnim oraz wysokim stopniu innowacyjności. Pozostałe rodzaje (parki wiejskie, skwery, place lub rynki) odznaczały się przeważnie średnim stopniem analizowanego czynnika. Należy zaznaczyć, że największy udział w przypadku najwyższej ocenionych przestrzeni publicznych miały parki wiejskie oraz strefy rekreacyjne. Omówione wyżej wyniki prezentuje poniższa tabela (tab. 2) oraz wykres interakcji (ryc. 5).



Ryc. 4. Rodzaj przestrzeni publicznych a uwzględnienie w inwestycjach ich dotyczących odniesienia do lokalnego dziedzictwa kulturowego i *genius loci*

Fig. 4. The type of public spaces and incorporation of references to local cultural heritage and *genius loci* in investments related to them

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Tab. 2. Typ wiejskiej przestrzeni publicznej a stopień innowacyjności jej zaprojektowania i wdrożenia

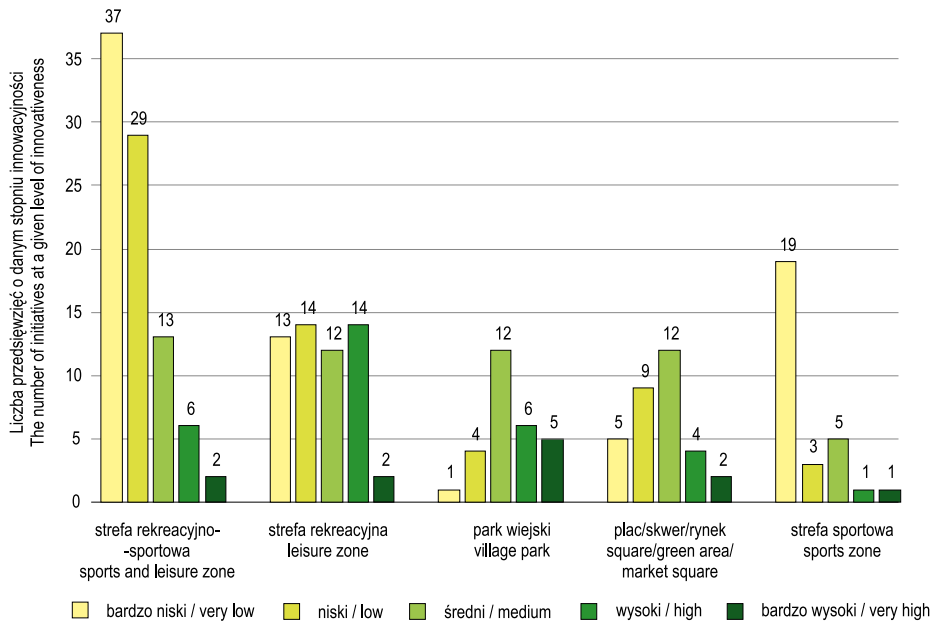
Table 2. Type of rural public space and the level of innovativeness in its design and (re)development

Rodzaj / Stopień innowacyjności Type / Level of innovativeness	Bardzo niski Very low	Niski Low	Średni Medium	Wysoki High	Bardzo wysoki Very high	Suma Total
Strefa rekreacyjno-sportowa Sports and leisure zone	37	29	13	6	2	87
% ogółu % of the total	16,02	12,55	5,63	2,60	0,87	37,67
Strefa rekreacyjna Leisure zone	13	14	12	14	2	55
% ogółu % of the total	5,63	6,06	5,20	6,06	0,86	23,81
Park wiejski Village park	1	4	12	6	5	28
% ogółu % of the total	0,43	1,73	5,20	2,60	2,16	12,12
Skwer/plac/rynek Square/green area/market square	5	9	12	4	2	32
% ogółu % of the total	2,16	3,90	5,19	1,73	0,87	13,85
Strefa sportowa Sports zone	19	3	5	1	1	29
% ogółu % of the total	8,23	1,30	2,16	0,43	0,43	12,55
Suma Total	75	59	54	31	12	231
Suma (%) Total (%)	32,47	25,54	23,38	13,42	5,19	100,00

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

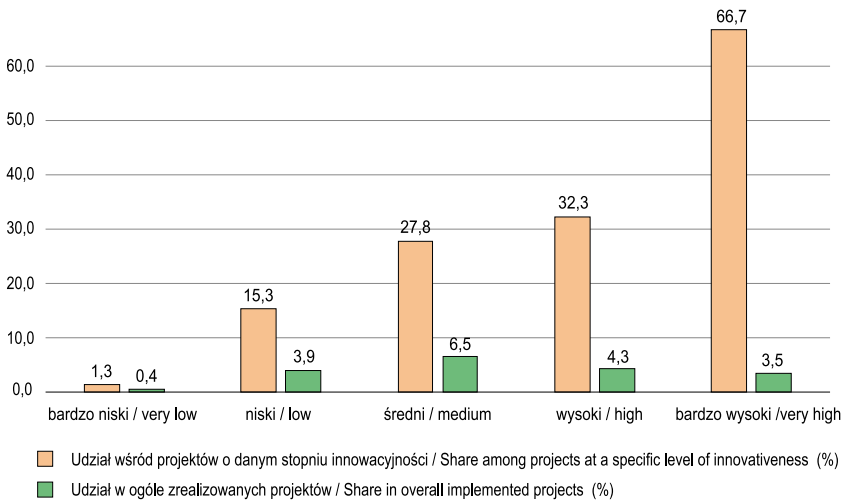
Przestrzenie publiczne zawierające element *genius loci* najrzadziej posiadały bardzo niski stopień innowacyjności. Sumarycznie dominował on w inwestycjach o wysokim i bardzo wysokim stopniu innowacyjności. Należy także podkreślić, że w całej puli przestrzeni publicznych ocenionych najwyżej pod względem innowacyjnych, wysokich jakościowo rozwiązań, dominowały inwestycje zawierające element nawiązujący do tradycji danego miejsca (jest to jedyny taki przypadek, przeważały przestrzenie pozbawione *genius loci*). Rozkład obu czynników prezentuje poniższy skategoryzowany histogram (ryc. 6).



Ryc. 5. Rodzaj przestrzeni publicznych a stopień ich innowacyjności

Fig. 5. Type of public spaces and their level of innovativeness

Źródło: opracowanie własne. / Source: own elaboration.



Ryc. 6. Udział inwestycji w przestrzeń publiczną wsi zawierających odniesienia do lokalnego dziedzictwa kulturowego i *genius loci* a stopień ich innowacyjności

Fig. 6. The share of investments in public spaces in villages incorporating references to local cultural heritage and *genius loci* and their level of innovativeness.

Źródło: opracowanie własne. / Source: own elaboration.

Analiza wybranych dobrych praktyk

Na podstawie przeprowadzonych analiz autorka wyodrębniła grupę projektów bądź zrealizowanych inwestycji, posiadających cechy stanowiące bazę do katalogu dobrych praktyk kształtowania wiejskich przestrzeni publicznych. Pierwszym przykładem jest projekt pod nazwą „Zagospodarowanie terenu przy ulicy Parkowej w Cekcynie”. Koncepcja zgłoszona w ramach otwartego konkursu została wybrana przez mieszkańców gminy w formie powszechnego głosowania. Nawiązanie do lokalnej tradycji zostało podkreślone poprzez wyekspozowanie dębów, które stanowią ważną pamiątkę z życia gminy. To właśnie między nimi został zlokalizowany główny plac w parku. W założeniu pojawiły się między innymi ławki, kwiaty, stolik do gry w szachy i warcaby, alejki oraz plac w formie szachownicy (Tygodnik Tucholski).



Fot. 1. Zagospodarowanie terenu przy ulicy Parkowej w Cekcynie
Photo 1. Transformation of the area along Parkowa street in Cekcyn
Źródło: Tygodnik Tucholski, <https://tygodnik.pl/pl/> (dostęp: 10.09.2023).
Source: Tygodnik Tucholski, <https://tygodnik.pl/pl/> (access: 10.09.2023).

Kolejnym przedsięwzięciem, które może być uznane za dobrą praktykę w ramach konkursu jest koncepcja pod nazwą „Kształtowanie przestrzeni publicznej w centrum miejscowości Słopnice”. W ramach prac powstały m.in. ścieżka pieszo-rowerowa, wiaty i altany drewniane, strefa relaksu z hamakami, zegar słoneczny, oświetlone alejki i ogród kwiatowy. Dodatkowo zaplanowano zamontowanie infokiosku z infor-

macjami turystycznymi o miejscowości i najbliższym regionie (Gmina Słopnice). Do historii obszaru nawiązano przez tablicę wkomponowaną w jedną z alejek. Widnieje na niej symboliczny napis upamiętniający ponowne utworzenie gminy w 1997 r. Ponadto, elementy małej architektury, które mieszczą się w przestrzeni publicznej w Słopnicach, zostały wyposażone w drewniane detale architektoniczne podkreślające przynależność do regionu.



Fot. 2. Kształtowanie przestrzeni publicznej w centrum miejscowości Słopnice

Photo 2. Shaping the public space in the center of Słopnice

Źródło: Gmina Słopnice, <https://slopnice.pl/pl/237/3001/centrum-nabiera-nowych-ksztaltow.html> (dostęp: 10.09.2023).

Source: Gmina Słopnice, <https://slopnice.pl/pl/237/3001/centrum-nabiera-nowych-ksztaltow.html> (access: 10.09.2023).

Przestrzenią publiczną reprezentującą dobre praktyki jest również zabytkowy park w Markowcach. Zagospodarowanie terenu w jego granicach wiązało się z ustawieniem tablic informacyjnych na temat historii miejscowości, fauny i flory, form ochrony przyrody, a także z wyposażeniem w elementy małej architektury. Do atutów inwestycji można zaliczyć minimalistyczne podejście do przekształcenia istniejącego, zabytkowego obiektu, przy jednoczesnym wyeksponowaniu walorów przyrodniczych gminy. Nawiązanie do dziedzictwa kulturowego zostało wzmocnione poprzez zainstalowanie multimedialnych ławek, dzięki którym odwiedzający mają szansę usłyszeć opowieść o dziejach miejscowości oraz samego parku w Markowcach (Gmina Sanok).



Fot. 3. Rewitalizacja i zagospodarowanie zabytkowego parku w Markowcach

Photo 3. Revitalization and development of the historic park in Markowce

Źródło: Gmina Sanok, <https://gminasanok.pl/rewitalizacja-parku-w-markowcach-zakonczona/> (dostęp: 10.09.2023).

Source: Gmina Sanok, <https://gminasanok.pl/rewitalizacja-parku-w-markowcach-zakonczona/> (access: 10.09.2023).

Ostatnim analizowanym przykładem jest „Renowacja stawów w Szczańcu”. W otoczeniu nieużytkowanych stawów powstał między innymi plenerowy punkt biblioteczny oraz minipunkt edukacji pszczelej. Gmina Szczaniec od lat związana jest z programem „Gmina przyjazna pszczołom”. Na jej terenie powstał park lipowy (z gatunkami miododajnymi), z kolei w szkole funkcjonuje Szkolny Klub Pszczelarza. Podczas różnorodnych uroczystości gościom wręczane są lokalne gadżety „Wspomnień ze Szczańca”, wśród których znajdują się lokalny miód i inne produkty pszczele. Przestrzeń publiczna, której centralnym punktem stały się ule oraz tablice edukacyjne dotyczące pszczół, nawiązuje do najważniejszego elementu tworzącego unikalny charakter tego miejsca. Dodatkowo w realizację przestrzeni publicznej zaangażowani byli mieszkańcy Szczańca, o czym świadczy wywiad z sekretarzem gminy, który w następujący sposób opisuje proces powstawania obiektu: „Można było tylko wyczyścić stawy i na tym poprzestać. Natomiast powstaje coś nieprzeciętnego, przynajmniej jak na tereny wiejskie. Jeden z mieszkańców już się zobowiązał



Fot. 4. Renowacja stawów w Szczaniecu

Photo 4. Renovation of ponds in Szczaniec

Źródło: Świebodzin Nasze Miasto, <https://swiebodzin.naszemiasto.pl/lubuskie-renowacja-stawow-pozytywnie-zmieni-wizerunek/ar/c5166465-1> (dostęp: 10.09.2023).

Source: Świebodzin Nasze Miasto, <https://swiebodzin.naszemiasto.pl/lubuskie-renowacja-stawow-pozytywnie-zmieni-wizerunek/ar/c5166465-1> (access: 10.09.2023).

wykonać domek dla kaczek. (...) Z kolei inny mieszkaniec zadeklarował ufundowanie fontanny” (Świebodzin Nasze Miasto).

Warto zauważyć, że żadna z przedstawionych inwestycji nie zawierała elementów schematycznych i powtarzalnych, jednak o ich wysokiej wartości niekoniecznie świadczyły wysokobudżetowe rozwiązania. Każdy z powyższych projektów uwzględniał za to element *genius loci*, jednocześnie jego stopień innowacyjności został oceniony jako wysoki lub bardzo wysoki. Wysoką jakość wyróżnionych przestrzeni można więc niewątpliwie powiązać z wykorzystaniem elementów dziedzictwa kulturowego i tożsamości lokalnej.

Wnioski

Reasumując, polska wieś jest miejscem rozwoju ogólnodostępnych funkcji sportowych i rekreacyjnych, jednak przeważnie w przestrzeniach o niskim stopniu innowacyjności, schematycznych oraz niewykorzystujących swoich lokalnych potencjałów i tradycji. Udział wyżej ocenianych pod kątem jakościowym parków wiejskich, skwerów i placów jest znacznie niższy, jednak to właśnie te przestrzenie najczęściej koncentrowały w swoich strukturach zachowany element *genius loci*. Nawiązanie do tradycji i historii miejsca dominowało więc w przestrzeniach o wyżej ocenianym stopniu innowacyjności.

Element *genius loci* koncentrował się przeważnie w byłych miasteczkach, jak i w miejscach, gdzie inwestycja nie stanowiła przestrzeni nowo wykreowanej. Oznacza to, że we wsiach kształtujących zupełnie nowe miejsca integracji dla mieszkańców przeważnie nie zwraca się niestety uwagi na lokalną historię oraz tożsamość. Być może wynika to również z faktu, że nie wszystkie miejscowości posiadają unikatowy charakter, wówczas jedynym wyjściem może okazać się oryginalny pomysł na wyróżnienie się spośród pozostałych jednostek. Jest to jednak zadanie zdecydowanie trudniejsze od wykorzystania już istniejącego *genius loci* i wymaga kreatywnego spojrzenia na lokalne zasoby. Mieszkańcy i władze gmin bardzo często nawet nie wiedzą, że posiadają ciekawy symbol czy lokalny produkt, wokół którego mogliby tę tożsamość zbudować. Analiza przestrzeni publicznych potwierdziła jednak, że podkreślenie odrębności lokalnej, historii danego miejsca jest związane z innowacyjnym podejściem do projektowania ruralistycznego, a w efekcie może oddziaływać na holistyczną ocenę i walory danej inwestycji. Wykorzystanie elementu *genius loci* stanowi czynnik, który w istotnym stopniu wpływa na wartość przestrzeni publicznej, pozwala na zachowanie odrębności oraz wspiera rozwój poszczególnych miejscowości w Polsce. Wyniki badania sugerują, że odwołanie do elementów dziedzictwa kulturowego i tożsamości lokalnej może przyczynić się do odwrócenia negatywnych zjawisk obserwowanych w fizjonomii obszarów wiejskich w ostatnich latach (Korzeniowska 2021).

Wyniki przeprowadzonych badań wykazują powiązania między wykorzystaniem elementów dziedzictwa kulturowego i tożsamości lokalnej a wyższą jakością projektów przestrzeni publicznych realizowanych na terenach wiejskich. Analiza pozwoliła na przyjęcie następujących wniosków:

- wdrażane w ostatnich latach na obszarach wiejskich w Polsce przedsięwzięcia związane z poprawą zagospodarowania przestrzennego istniejących i wykreowaniem nowych przestrzeni publicznych uwzględniają odwołania do dziedzictwa kulturowego, tożsamości oraz *genius loci* miejscowości wiejskich, jednak stopień tego zjawiska jest bardzo niski;
- uwzględnienie takich odwołań przekłada się na większą innowacyjność oraz lepszą jakość zagospodarowania przestrzeni publicznych. Poszukiwanie lokalnych tradycji wiąże się silnym poczuciem tożsamości władz oraz mieszkańców poszczególnych

miejscowości. Osoby wykazujące większe zaangażowanie w powstanie nowej przestrzeni publicznej, częściej wprowadzają do niej element podkreślający ich lokalną odrębność, jednocześnie starając się, aby została zrealizowana w jak najwyższej jakości.

Na podstawie analizy omawianych przestrzeni publicznych można zaproponować środki, które pomagają w osiągnięciu lepszych rezultatów inwestycji w tego typu przestrzenie w kontekście wiejskim. Jest to po pierwsze świadome pokreślenie tradycji czy historii danego miejsca (np. przez elementy małej architektury). Po drugie, niezwykle ważne jest zaangażowanie lokalnej społeczności w proces projektowania i powstawania takich przestrzeni, to jest zidentyfikowanie osób, którym zależy na atrakcyjnym miejscu wspólnych spotkań i których cechuje silne poczucie tożsamości lokalnej, a także zachęcenie mieszkańców do czynnego udziału w podejmowaniu decyzji o zagospodarowaniu przestrzeni publicznych i ich wdrażaniu.

Literatura

- Bogdanowski J., 1997, *Procesy osadnicze i przemiany architektoniczno-krajobrazowe (1939–1970)*, [w:] Z. Noga (red.), *Osadnictwo i krajobraz od schyłku średniowiecza po współczesność*, Zarząd Zespołu Parków Krajobrazowych w Krakowie, Kraków, 69–86.
- Braun H., Dimroth D., Pieper F., 1978, *Kernbebauung ländlicher Orte, Funktionswandel, Nutzung und Gestaltung, dargestellt an Beispielen in Nordrhein-Westfalen*, Verlag für Wirtschaft und Verwaltung Hubert Wingen, Essen, 1978.
- Czapiewska G., 2018, *Kształtowanie wiejskich przestrzeni publicznych przykład konkursu „Najlepsza przestrzeń publiczna województwa pomorskiego”*, Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica, 33, 5–25.
- Francis J., Giles-Corti B., Wood L., Knuiman M., 2012, *Creating sense of community: The role of public space*, Journal of Environmental Psychology, 32(4), 401–409.
- Górka A., 2012, *Krajobraz przestrzeni publicznej wsi. Zagadnienia planowania i projektowania ruralistycznego*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Jaszczak A., 2019, *Planowanie przestrzeni publicznej na wsi w województwie warmińsko-mazurskim*, Studia Obszarów Wiejskich, 54, 101–111.
- Korzeniowska A., 2021, *Rola i znaczenie tradycji miejsca w rozwoju przestrzennym wsi na przykładzie Żamagurza Spiskiego*, praca doktorska, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Micek M., Staszewska S., 2019, *Urban and rural public spaces: Development issues and qualitative assessment*, Bulletin of Geography. Socio-Economic Series, 45, 75–93.
- Murzyn-Kupisz M., Działek J., 2013, *Cultural heritage in building and enhancing social capital*, Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 3(1), 35–54.
- Murzyn-Kupisz M., Hołuj D., Działek J., 2022, *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Stan badań oraz perspektywy i potrzeby badawcze w kontekście polskim*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Warszawa–Kraków.

- Soszyński D., Sowińska-Świerkosz B., Gawryluk A., 2016, *Kształtowanie wiejskich przestrzeni publicznych – ocena rozwiązań krajobrazowych w wybranych gminach Polesia Zachodniego*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 34, 149–162.
- Soszyński D., Sowińska-Świerkosz B., Kamiński J., Trzaskowska E., Gawryluk A., 2021, *Rural public places: Specificity and importance for the local community (case study of four villages)*, European Planning Studies, 30, 1–25.
- Tomecka J., Korzeniowska A., 2017, *Przestrzeń publiczna na wsi jako miejsce spotkań na przykładzie województwa podkarpackiego*, PUA – Przestrzeń, Architektura Urbanistyka, 1, 329–340.
- Uruszczak M., Myga-Piątek U., Pijanowski J., Przegon W., Nita J., Szczepańska M., Kwoczyńska B., Dudzińska A., Koziara Z., 2015, *Planowanie krajobrazu a rozwój regionalny. Architektura krajobrazu w polityce rozwoju regionalnego w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków.
- Wilczyński R., 2015, *Przestrzeń wiejska*, [w:] J. Sepioł (red.), *Przestrzeń życia Polaków*, SARP, Warszawa, 37–65.
- Wolski O., Sykała Ł., 2016, *Zasoby lokalne, odnowa wsi i koncepcje rozwoju obszarów wiejskich. Próba teoretycznego ujęcia zależności*, Studia Obszarów Wiejskich, 44, 21–38.
- Wójcik M., 2018, *Odnowa wsi w badaniach geograficznych*, [w:] Ł. Sykała, M. Dej (red.), *Odnowa wsi jako narzędzie rozwoju lokalnego. Ujęcie teoretyczne i praktyczne*, KIPPiM, Kraków, 11–21.
- Zegar S., 2016, *Esej o rozwoju rolnictwa i wsi we współczesnych uwarunkowaniach*, Studia Obszarów Wiejskich, 42, 9–22.
- Ustawa o z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2021 poz. 741 t.j. ze zm.).

Strony internetowe

- Biuletyn Informacji Publicznej województwa: małopolskiego, opolskiego, podkarpackiego, lubelskiego, łódzkiego, mazowieckiego, wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, lubuskiego, warmińsko-mazurskiego, zachodniopomorskiego oraz pomorskiego.
- Gmina Sanok, <https://gminasanok.pl/rewitalizacja-parku-w-markowcach-zakonczone/> (dostęp: 26.10.2021).
- Gmina Słopnice, <https://slopnice.pl/pl/237/3001/centrum-nabiera-nowych-ksztaltow.html> (dostęp: 26.10.2021).
- Limanowa.In, <https://limanowa.in/aktualnosci/centrum-miejscowosci-nabiera-nowych-ksztaltow/45652> (dostęp: 26.10.2021).
- Świebodzin Nasze Miasto, <https://swiebodzin.naszemiasto.pl/lubuskie-renowacja-stawow-pozytywnie-zmieni-wizerunek/ar/c1-5166465> (dostęp: 26.10.2021).
- Tygodnik Tucholski, https://tygodnik.pl/pl/11_wiadomosci/5807_tak-b-dzie-wygl-da-park-w-cekcyinie-zobacz-zdj-cia.html (dostęp: 26.10.2021).

Joanna Jamróz-Woźniak
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
joanna.jamroz@gmail.com
ORCID: 0009-0009-0944-156X